

Egy leporolt könyv a magyar felvilágosodás irodalmának társadalomképéről

Sándor István: *Író és társadalom. Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből. I. rész: Főúr és nemes. A szöveget gondozta: Scheibner Tamás – Szilágyi Márton – Vaderna Gábor. Ráció Kiadó, Budapest, 2012. 264 oldal*

Sándor István irodalomtörténész eredetileg 1945-ben megjelent, a szakmai köztudatban alig ismert és méltatlanul elfeledett könyvének gondosan szerkesztett, szakszerű utószóval ellátott újrakiadására vállalkozott a Ráció Kiadó. A szerző szándékai szerint a magyar felvilágosodás irodalmának társadalomképét bemutató sorozat első, a főúri és nemesi világgal foglalkozó részét tartja kezében az olvasó. A tervbe vett, nagyszabású koncepció azonban nem teljesedhetett ki, mivel a további kötetek a szerző szakmai parkolópályára szorítása és a második világháborút követő politikai-ideológiai változások miatt már nem jelenhettek meg. A kis példányszámban elérhető művet a szűkebb irodalomtörténészi közösség is alig ismerte, nagyobb szakkönyvtárakban sem volt olvasható, noha az Irodalomtudományi Intézet Eötvös Könyvtárában, vagyis a szerző „alma mater”-ének, a régi Eötvös Collegiumnak a könyvtárában két példánya is fellelhető. (Ezek közül az egyiket Sándor István maga dedikálta a Collegium számára).

Sándor (eredeti nevén Skala) István (1907–1994) tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen a nagyhírű Eötvös Collegium tagjaként végezte német–magyar szakon 1925 és 1929 között. E közben harmadéves korában a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasa volt. Egyetemiséi éve alatt – mint sok más kortársára – Sándorra a legnagyobb hatást Horváth János gyakorolta. 1930-tól Mezőkövesden

dolgozott középiskolai tanárként, 1936-ban a szegedi Tanítóképző Főiskola professzori állását nyerte el. Itt magyar irodalmat oktatott 1945-ig, amikor egy koncepciós eljárás keretében megfosztották állásától. Ezután 1946 és 1949 között a budapesti Néprajzi Múzeum tudományos munkatársaként dolgozott, több évig vezetve ennek könyvtárát. Ekkoriban érdeklődése a néprajz felé fordult: 1980-ban néprajzból kandidátusi fokozatot szerzett, de az irodalomtörténeti munkától ezután sem távolodott el teljesen (például részt vett Arany János és Jókai Mór műveinek kiadásában).¹

Sándor István jelen munkája a pozitívizmus ideáltípus-kategóriáit igyekszik ötvözni a szellemtörténet esszéisztikus stílusával és a szellemi–kulturális meghatározottságok kiemelésével. Az irodalmi művekben megjelenő társadalmi jelenségeket a szerző nem elsősorban osztályellentétek megnyilvánulásaként (mint az őt bíráló marxista irodalomszemlélet), hanem a felvilágosodás jegyében fellépő művelődési program célkitűzései irányából értelmezi. A felvilágosodás írói – Sándor István szerint – a művelődési viszonyokkal foglalkozva fejtették ki kritikát, ami később gyakran váltott át társadalombírálatba. Sándor a hagyományos (barokk) nemesi és a nyugat-európai felvilágosodás polgári műveltség-eszményét állította egymással szemben. A magyar irodalom kettészakadásának kérdése a két világháború közötti Magyarországon élénken foglalkoztatta az irodalmi közvéleményt (gondoljunk csak Farkas Gyula *Az asszimiláció kora* című könyvére vagy

¹ Életrajzát a kötetet záró utószón kívül lásd: Vajda Tamás: *Sándor István, az elfeledett főiskolai tanár*. In: Tudós tanárok az Eötvös Collegiumban. Szerk.: Sepsí Enikő – Tóth Károly. Budapest, 2009.

Németh László sokat vitatott című esszéjére).² Sándor István könyve ehhez az aktuálisnak tartott problémához kívánt hozzászólni. Művében az 1770 és 1820 közötti időszak irodalmában megjelenő társadalmi kérdéseket vizsgálja „tárgytörténeti” megközelítésben, vagyis a vizsgált művek társadalomképének közös motívumkincsét és toposzrendszerét tárja fel. Sokat merített a két világháború közötti történettudomány eredményeiből: hatott rá Szekfű Gyula a korszakra vonatkozó magyar történeti összefoglaló művének történelemképe és bizonyos mértékben a Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar Művelődéstörténet* bizonyos fejezetei.³ A kor irodalmát az egykori jelentős és kevésbé jelentős nyomtatásban kiadott alkotások tükrében vizsgálta, bár több ponton bővíthető lett volna a hivatkozott anyag – ahogy azt a korabeli recenziók is megfogalmazták –, például a kor szabadkőműves irodalmának, a német és francia drámafordításoknak vagy az országgyűlési pasquillus-irodalomnak behatárolt vizsgálatával.⁴

A könyv első nagyobb egysége *A társadalmi gondolkodás a 18. században* című fejezet. Ebben a Werbőczy *Hármaskönyvé*n alapuló hagyományos rendi nemzettudatot, az európai felvilágosodás társadalomszemléletét és a kettő ötvözetét jelentő magyar fejlődést jellemzi röviden a szerző. A 17-18. század nemzetszemléletében a „kegyesség-el társított vitézség” a török ellenes háborúkban a kereszténységért harcoló katonanemes alakja jelentette a követendő esz-

ményképet.⁵ A török háborúkat követően a Habsburg-kormánypolitika a magyar nemesség kiváltságainak csorbitására törekedett, amit a nemesség Magyarország Habsburg Birodalmon belüli önállóságának sérelmeként is értelmezett. A közjogi küzdelmek vetületeként kialakult egy sajátos magyar nemesi önkép (a kor irodalmában gyakrabban előforduló szóval „hivatástudat”), amelynek négy „*munkaterület*”-ét, vagyis jellemzőjét különböztette meg Sándor István: a barokk keresztény műveltség ápolását, a Werbőczy *Hármaskönyvé*n alapuló jogász szemléletet, a földbirtokos nemesi létformát és az ország fegyveres védelmének kötelezettségét. A felvilágosodás nyugat-európai variánsai a szerző szerint elsősorban a társadalmi-politikai reformokat helyezték előtérbe (a népfelség elve, a hatalmi ágak elválasztása, társadalmi egyenlőség), a magyar fejlődést viszont a műveltség és a kultúra fejlesztésének gondolata jellemezte. A szépírók szinte csak a műveltségi állapotok védelmén vagy bírálatán keresztül jutottak el a társadalmi viszonyok ábrázolásához. Egyetlen kivételként említi ugyan a szerző a politikai röpirat- és gúnyversirodalmat, amelynek társadalomkritikai éle megelőzte a felvilágosodás eszméinek terjedését, de nem teszi hozzá, hogy még nem a fennálló társadalmi rendszer egészét, csak annak működésbeli visszasságait kritizálták.

A történelmi osztályok irodalmi ábrázolásai című fejezetben a „felvilágosodás első ellenzéke”-nek nevezi – mestere, Horváth János népiesség-tanulmánya nyomán – Orczy Lőrincet, Apor Pétert, Faludi Ferencet.⁶ Sándor István a barokk és a felvilágosodás között kibékíthetetlen ellentétet látott. Szerinte a 18. század végére két csoport különült el az irodalmi életben. A szerző ál-

² Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. Budapest, 1938.; Németh László: *Kisebbségben*. Kecskemét, 1939.

³ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. IV. Bp., 1935. és *Magyar művelődéstörténet*. Negyedik kötet: Barokk és felvilágosodás. (Szerk.: Wellmann Imre). Budapest, 1941.

⁴ Erre lásd: Gálos Rezső: *Sándor István: Író és társadalom*. Irodalomtörténet. 36. évf. (1947) 1-2. sz. 65–66.

⁵ Bitskey István: *Virtus és religió*. (Tanulmányok a régi magyar műveltségről). Miskolc, 1999. 131–132.

⁶ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*. Budapest, 1927.

tal használt „kettészakadt irodalom” kifejezés mögött érezhető a két világháború közötti Magyarország népi–urbánus vitájának visszavetítése. Sándor István értékelésében a „*deák*os és magyaros írók” fejlesztették tovább a barokk műveltség hagyományát, megőrizve a keresztény értékeket, a „*nyugatos haladó*k” pedig a legújabb nyugat-európai eszmék hazai átvételére és elfogadtatására helyezték a nagyobb hangsúlyt. A könyv következő fejezeteiben a klérus, a köznemesség és a főnemesség irodalmi képeinek értékelését adja a szerző.

A papság ábrázolásában az egyház hagyományos társadalmi szerepfelfogásának erodálódását mutatja be a könyv. Az antiklerikális szerzők a babonások orszorosásával, a szerzetesrendek eltörlésével foglalkoztak, illetve a klérus fényűzését bírálták. Velük szemben az egyházvédő irodalom képviselői az erkölcs és a vallás elhanyagolásából eredeztették az társadalom művelődésbeli hátramaradottságát. A felvilágosodás gondolkodói számára az egyház egyet jelentett a kulturálatlansággal, amit a szerző kategorikusan elutasít, túlzásnak minősít, amikor a 18. század második felében zajló katolikus főpapi intézményalapításokra (például az egri liceum, a piaristák szempci gazdasági kollégiuma, pécsi egyházmegyei könyvtár) utal.

Külön alfejezet bizonyítja meggyőző módon Dugonics András *Etelkájának* egyházpolitikai mondanivalóját: a felekezeti villongások elleni fellépést, illetve a vallássság hasznosságát az állam számára. A kor „közköltészetét”, a szerző által kántorköltészetnek nevezett irányzatot bíráló Verseghy Ferenc *Rikóti Mátyás* című művén keresztül a falusi–mezővárosi értelmiség szellemi horizontjának korlátoltságára csodálkozhat rá az olvasó.

A kötet, *A föld újjászületése*, illetve a *Parlag és Árkádia* című alfejezete a felvilágosodásnak a köznemességgel kapcsolatban jelentkező belső konfliktusára mutat rá. A szépirodalom szerint a magyar mezőgazdaság 18. századi megújulása és fejlődése az

elmaradott vidékiességet és az egyoldalú szellemi érdeklődést konzerválta a köznemesség körében. Mégis a birtokos köznemesség volt az a kultúrahordozó réteg, amelyet a szellemi értékek iránti vágy és a gazdálkodói lét realitása egyaránt feszítettek az újítások irányába – vonja le a következtetést többek között Kölcsey, Berzsenyi, Bessenyei műveiből vett példák alapján a szerző. Ennek a rétegnek a kisnemesi életkörülmények között élő megfelelője volt a Ponyti-típus, a gazdálkodó, szűklátókörű kurta-nemes ábrázolása, amely Bessenyei György színdarabjától (1778) kezdve a reformkori magyar irodalom kedvelt figurájává vált. Fontos megállapítása a könyvnek, hogy a felvilágosodás korának történeti és politikai költészete a *Hármaskönyuból* veszi vezető gondolatait. Ebből vezeti le a Szent Koronaszűz is, amelynek korabeli értelmezésében megfértek egymás mellett a hagyományos és újító gondolatok, vagyis a koronát isteni, természetfölötti ajándékként felfogó és azt a nemzeti közösség közakarátát kifejező szimbólumnak tekintő írárok. A jogásznemes az elmaradott magyar jogrendszer jelképévé lett, a későbbiekben széles körben ismertté vált táblabíró zsánerfiguráját előlegezte meg. A pereskedő nemesi Magyarország és az itt eluralkodó korrupció képei is ehhez az irodalmi figurához társultak már a felvilágosodás irodalmában is. Az idegen nyelv és műveltség ismeretének hiánya ennél a rétegnél még nem tudatos szembehelezkedés a változásokkal, hanem csak a klasszikus műveltségi ideálokhoz való ragaszkodást és a hagyományos magyar jogszemléletbe való kapaszkodást jelentette.

Gvadányi peleskei notáriusa (*Egy falusi notáriusnak budai utazása*) azonban már tudatos támadás az „elidegenedett újítók”-kal, a „külföldieskedők”-kel szemben. Főhősének, a Pest–Budát megjárt peleskei notáriusnak a jelmondata: „*omnis mutatio periculosa*” egyben a hagyományos műveltségű vidéki nemesség 1790–1791-ben tanúsított politikai magatartásának tömör jellemzéseként is felfogható. Bessenyei György

műveiben a diéta mint a rendi kiváltságok féltékeny őrzője jelent meg. Az országgyűlésről szóló pasquillusok és röpiratok a résztvevők magán- és közpályáját kísérő érdeklődése azonban nem a felvilágosodás talajában gyökerezik – ahogy Sándor állítja –, hanem már a 17–18. századi magyar rendi politikai kultúrában elterjedt az uralkodó és a rendek közötti alkufolyamat során kompromittálódott követek magánéleti leleplezése gúnyversek formájában.

A *virtus* című alfejezet a magyar nemes-ség katonai múltjának irodalmi megjelenítéséről, illetve ezen eszménykép részleges megkopásáról szól. A hagyományos szemlélet szerint a nemesség kiváltságos helyzete az ősök haditettei révén szállt tovább az utódokra. A szerző megállapítja, hogy a török háborúk „*frissen élő emlékei szítják*” a hősi múlt tudatát, amelyek nem csupán az elődök tetteivel való meddő hivatkozást, hanem a 18. századi magyar nemes saját katonai érdemeire való hivatkozását is jelentették. Ezeket a harci tapasztalatokat a kor török elleni háborúiban, 1716–1718, 1736–1739, illetve 1787–1791 között szerezték. Emellett a nemesség a kiváltságok fenntartása érdekében ragaszkodott a nemesi felkelés már a 18. században is korszerűtlennek számító intézményéhez. A francia háborúk korának „insurrectiós költészeté”-ben a hazafias buzdító hang keveredett a rendi kiváltságvédelemmel. Sőt, ezek a versek a múlt romantikus nagyságát a jelen süllyedésének képeivel állítják szembe, amivel a reformkori ódaköltészet előfutárává is váltak – állítja a szerző. A hagyományos nemesi felfogással megy szembe, a „virtus” alapértékének tagadására épül a kor „békeirodalma”, amely a felvilágosodás megváltozott időszemléletét is tükrözi: a felvilágosodás gondolkodóit a vértől áztatott múlt helyett egyre inkább a civilizált, a béke áldásait kamatoztató jövő, az „új aranykor” kérdései foglalkoztatták. Uralkodóikat is békefejedelmekként magasztalják, így Mária Teréziát, II. Józsefet és I. Ferencet, akiknek uralkodása alatt Magyarország területén nem

tomboltak háborúk, s – noha paradox módon épp az európai hadakozásoknak köszönhetően – lendületet vett Magyarországon a mezőgazdasági ártermelés. A ruha-viselet is politikai kérdés lett: a józsefi korra a rendi–nemzeti ellenállás jelképévé vált a kuruc kori katonás ruházat felelevenítése a parókás, selymes–csipkés nyugati ízlésű rokokó öltözettel szemben. A kor konzervatív szerzőinek gondolkodásmódja szerint a katonás ruhák viselésével együtt megújulnak az ősi erkölcsök is. Sándor a német nyelvű röpiratirodalmat feldolgozva arra jut, hogy az újitók szemében viszont a hagyományos magyar viselet a magyar elmaradottság jelképévé vált. Miközben a katonai viselet a civil társadalomban divatba jött, addig a szolgálatból kimaradó katonatisztek – a felvilágosodás békeideáljának megfelelően – társadalmon kívüli, felesleges emberekként jelentek meg az irodalmi művekben.

A felvilágosodással azonosított fejlődés, „az eszmék finom porlasztó, mállasztó munkája megindult”, és közvetve, „nem is szándékosan” „újra meg újra társadalomkritikává élesedik”. A barokk és a felvilágosodás közötti „átmenetek változásai”-ról ír Sándor István akkor, amikor megállapítja, hogy a magyar társadalomban a harcos antiklerikalizmus gyorsan teret nyert, az agrár érdeklődés ellen azonban hiába küzdöttek a kor írói, és a rendi alkotmány védelmében a kiváltságvédő „pedáns jogásznemes” típusa továbbra is népszerű maradt, miközben az ősi katonai erények dicsérete együtt jelent meg a pacifizmus hirdetésével. A szerző nem ellensége a felvilágosodásnak, de a könyv egy következő fejezetében már elítéli annak sokszor a valóságtól elszakadt, az emberi tényezővel nem számoló doktrínéségét: „irreális vágyálmainak szolgálatában annyi vér, könny és bűn kiindulópontja volt” – írja.

Sándor István a főúri réteg bemutatásakor nagyban támaszkodik Szekfű Gyula *Magyar történetének* 18. századi kötetében leírt, a főnemesség gyökértelenségét, elide-

genedését hangsúlyozó történeti képére.⁷ A török időkben kifejlődött főúri hivatástudatot, vagyis a jobbágyságot a külső veszélytől és az államhatalomtól is védő, egyházi célokra sokat költő, könyvtáralapító, a magyar és latin nyelvű kultúrában iskolázódott, vidéki birtokain élő főúri típus a 18. század második felében lelépett a színről. Ezen értelmezés szerint a felvilágosodás hatására a főnemesség öncélú individualizmusba sülyedt, idegen divatokat követett mind ruházatban, mind életmódban, nyelvhasználatában a német és a francia vált uralkodóvá. A magyar arisztokrácia irodalmi bemutatásakor egyfelől a pasquillusirodalom köznemessi látásmódja érvényesült a „vérében korcs, szellemében magyartalan, erkölcsében léha, társadalmilag sehová sem tartozó, szokásaiban idegen”-nek mondott rétegről. Másfelől a felvilágosodás írói a mágánásokat a magyar művelődés iránti érzéketlenséggel, az újításoktól való idegenkedéssel és céltalan, léha szórakozásokkal vádolták. A szerző szerint a főnemesség és a köznemesség művelődési és mentalitásbeli ellentéte mögött politikai szakadék is meghúzódott. Ennek során a felvilágosult abszolutizmusnak sikerült reformjai végrehajtásához társadalmi támogatást találnia a főnemességben, a köznemesség viszont megmaradt a barokk köznemessi kultúra, politikai álláspontját tekintve pedig a rendi sérelmi politika keretein belül. A rendi szemlélet jegyében az uralkodótól kitüntetést elfogadni annyit jelentett számukra, mint „elkötelezni magunkat egy nemzetellenes aulikus államelmélet szolgálatában”. A leegyszerűsítő képletben persze az 1764–1765. évi országgyűlés jelenthet ellenpéldát, amikor az ország főméltságtaljai ellenálltak a nemessi felkelés Mária

Terézia által kezdeményezett reformjának és a nemessi adózás kiterjesztésének – teszi hozzá a szerző. Az elidegenedés csúcspontjának – Németh László véleményét elfogadva – a ferenci abszolutizmus Martinovics-féle összeesküvést követő, 1795 utáni szakaszát tartja.⁸ A gonosz tanácsos – jó uralkodó toposza a feltörekvő új arisztokraták bírálata született meg a kor politikai költészetében, és került át olyan jelentős művekbe, mint például Dugonics András *Etelkája* vagy Katona József *Bánk bánja*. A főnemesség nemzeti öntudata elvesztésének látleletét adja a kor irodalma, amellyel a költők és írók a magyar irodalom hiányzó mecenatúrájának és a művelt közönség megteremtésének szükségességére hívták fel a közvélemény figyelmét. A „nyelvében él a nemzet” bölcsessége ebben a történeti környezetben válik érthetővé az utókor olvasói számára is. A magyar főnemesség nemzeti öntudat híján csak pénzforrásnak tekintette Magyarországot. E fejezet egyik legtalálóbb megállapítását itt teszi a szerző. E szerint a 19. század második felének elszegényedett gentry alakja a felvilágosodás irodalmának csőd szélén álló „pankrott gavallér” (tönkrement úriember) arisztokráciájában találja meg tárgy-történeti előzményét.

A szerkesztői utószó Szilágyi Márton tolalából röviden ismerteti Sándor István élet-rajzát, tudományos munkásságát, elhelyezi a szerzőt a kor tudománytörténeti tablóján, továbbá vázolja jelen könyve máig ható tanulságait. A szerkesztők munkáját dicséri például a végjegyzetek lapalji jegyzetekké alakítása a könnyebb kereshetőség érdekében, az első kiadás óta megjelent kritikai kiadások feltüntetése az irodalomjegyzékben, sőt a szerző által idézett műrészleteknek a kritikai kiadások szövege szerinti javítása is.

Ismertetésünk végére érve feltehetjük a kérdést, hogy mi lehet a hatvanhét évvel ezelőtt megjelent könyv ismételt kiadásának motívuma. Mindenekelőtt az, hogy haszon-

⁷ A történeti és irodalomtörténeti kép is „hanyatló kor”-ként állította be a 18. századot, amelyre már Tarnai Andor is rámutatott egy 1960-as tanulmányában: Tarnai Andor: *Szekfű és a nemzetietlen kor irodalomtörténete*. Irodalomtörténeti Közlemények, 64. évf. (1960) 2. sz. 189–198.

⁸ Németh László: *Széchenyi*. Vázlat. Budapest, é. n. 7.

nal forgathatják a két háború közötti közéleti viták irodalomtudományi megjelenése iránt érdeklődő tudomány- és esztétörténészek. A tudománytörténeti érdekességen túl azonban a társadalomtörténeti megközelítésekhez kapcsolódó, a hetvenes évektől egyre erőteljesebb irodalomszociológiai kutatások egyik korai úttörőjeként is értékelhetjük Sándor István könyvét. Ösztönözhet e kötet az interdiszciplináris megközelítésmód alkalmazására: a társadalomtörténet, a néprajz- és az irodalomtörténet kutatási eredményeinek felhasználására és egységbe

foglalására. A politikatörténet művelői számára újabb kérdésfeltevéseket inspirálhat az egyes politizáló társadalmi rétegek rendi-nemesi közvéleményben élő képének megértéséhez. A műben elszórt szerzői utalások rávilágíthatnak arra, hogy a közköltészeti műfajok behatóbb ismerete a felvilágosodás-kori magyar irodalom társadalomképének alaposabb feltárásához járulhat hozzá.

NAGY JÁNOS